

BALOG IVÁN*

Miért veszít teret az antinacionalizmus?¹

A székely írás recepciójával foglalkozó kutatásunkban egyik hipotézisünk az volt, hogy arra erős befolyással rendelkezik az írás ellenkultusza, vagyis az a nézet, amely szerint a székely írás kultusza szélsőjobboldali jellegű. Feltevésünket sajtófigyeléssel és kérdőíves vizsgálattal teszteltük. A sajtóelemzés nem adott egyértelmű választ kérdésünkre. Az antinacionalista irányultságú internetes felületeken (*Magyar Narancs* – mancs.hu, *Népszabadság* – nol.hu) gyakran találkozhattunk ezzel a nézettel, másutt azonban sokkal ritkábban. A survey azonban mást mutatott.

2016 októberében kérdőíves vizsgálatot folytattunk le a székely írás recepciójáról, 1177 fő megkérdezésével, országos véletlen valószínűségi mintán.² Várakozásainkkal ellentétben a megkérdezetteknek csak 2%-a volt azon a véleményen, hogy a rovásírás zavarja, mert fölösleges magyarkodás, és mindössze 1%-a vélte úgy, hogy a rovásírás szélsőjobboldali, náci szimbólum, emiatt be kellene tiltani. Mindez azt mutatja, hogy véleménybuborékkal állunk szemben, amely a saját körein kívül nem képes további csoportokat megszólítani, ráadásul önmagában is csak nagyon szűk a befolyása. Mindez nem magyarázható pusztán azzal, hogy a kérdezettek által adott, említett válaszok egyszerűen tájékozatlanságról tanúskodnak, és tényszerűen tévesek. Az antinacionalizmus ettől függetlenül is hazánkban, de Európában és az USA-ban is visszaszorulóban van – természetesen párhuzamosan

---

* A szerző szociológus, a SZTE Szociológia Tanszékének vezetője. E-mail: balog.ivan56@gmail.com.

¹ A tanulmány az NKFIH K 115748 sz. projektjének támogatásával készült.

² A kutatásról I. Sándor Klára és Csörsz Édua írását ugyanebben a számban.

azzal, hogy az újnacionalizmus és a szélsőjobb egyre inkább előretör,³ és ez a menekültválsággal még inkább felerősödik.

Az antinacionalizmus ugyanakkor korábban jóval sikeresebb volt, Magyarországon pedig különösen eredményes múltra tekinthet vissza. A következő szövegrészlet jól érzékelteti ezt:

„A posztkommunista térségben... egyedül a magyar baloldalon nem volt meghatározó a nemzetiesítő beszédmód. Ennek gyökere a Kádár-rendszernek a jóléti retorikára – és nem a nacionalizmusra – alapozó legitimációs berendezkedéséhez nyúlik vissza. Ezt tovább erősítette, hogy az MSZMP-n belül a rendszerváltás során nem a gyakran nemzeti retorikát használó Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás reprezentálta vonal lett a meghatározó, hanem sokkal inkább a reformközgazdászokkal összefogó technokrata, külpolitikus csoport. Többek között ez volt az oka, hogy 1993-ban az új baloldali politikai célokat megfogalmazó Demokratikus Charta mozgalom az Antall-kormány intézkedéseit bírálva, antinacionalista beszédmóddal lépett fel. Ez a modernizációs beszédmód lett a baloldali politikai identitásközösség összefogó ereje.”⁴

Miért vesztett befolyásából a nacionalizmus-ellenesség, amikor pedig a globalizáció, az Európai Unió kibővülése alapján éppen a visszaszorulását kéne prognosztizálnunk? Erre a kérdésre keresek választ tanulmányomban. Az alábbiakban előbb az antinacionalizmussal kapcsolatos elméleti problémákkal foglalkozom,⁵ majd az irányzat hazai történetének egyes csomópontjait tekintem át.

---

³ Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan - MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.

⁴ Ablonczy Balázs – Bárdi Nándor: *Határon túli magyarok: mérleg, esély, jövő*. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006-2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 9-33.

⁵ Ebben a tanulmányban kizárólag az antinacionalizmussal foglalkozom. A nacionalizmus és az antinacionalizmus egymáshoz való viszonyának mélyrehatóbb bemutatása szétfeszítené ezen dolgozat kereteit, ezért az egy következő írás feladata lesz.

Az antinacionalizmus fogalmát illetően Andreas Johansson definíciójára támaszkodom, eszerint az „analitikus kategória, amely az összes, a nacionalizmussal szembeni álláspontot egyetlen fogalomban foglalja össze, néhány kritérium segítségével: univerzalizisztikus *polycyn* alapszik, középpontjában az egyén áll, és a különböző identitásprojektekkel szemben az állam semlegességének a híve”.⁶

Az itt tömören jellemzett álláspontnak megkérdőjelezhetőek az antropológiai előfeltevései, ebből eredően problematikus az a mód, ahogyan a közösségi hovatartozás és az etnocentrizmus kérdését kezeli. Mielőtt ebbe belebocsátkoznék, ki kell térnem egy itt felmerülő etikai dilemmára. Manapság, amikor a fokozódó jobbratolódás, az illiberális rezsimiek előretörése és a mindinkább erősödő újnacionalizmus miatt az emancipatorikus eszmerendszert egyre hevesebb külső támadások érik, nehéz hiteles belső kritikát megfogalmazni vele szemben. Éppen az ismétlődő és egyre súlyosabb vereségek teszik azonban elkerülhetetlenné annak felismerését, hogy az eddig alkalmazott megközelítés kontraproduktív. Ezért hasonló megközelítést igyekszem alkalmazni, mint egy másik kérdéskörben, a társadalmi nemek problematikájában Grzebalska, Pető és Kováts,⁷ akik önkritikára hívnak fel, és rámutatnak: helytelen az a szemléletmód, amely ezt arra hivatkozva utasítja el, hogy ez csak az ellenfél malmára hajtja a vizet, mert gátolja az összefogást, a sorok szorosabbra zárását stb.

A közösség kérdését illetően Ralf Dahrendorf álláspontjából indulok ki, akinek nézetei *mutatis mutandis* az antinacionalizmus problémájára is vonatkoztathatóak. Dahrendorf a *Life Chances*⁸ című

---

⁶ Johansson, A.: *Nationalism versus Anti-nationalism in Post-Communist Central and Eastern Europe*.

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.545.2932&rep=rep1&type=pdf>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

⁷ Grzebalska, Weronika – Eszter, Kováts – Andrea, Pető: Gender as symbolic glue: how ‘gender’ became an umbrella term for the rejection of the (neo)liberal order. <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

⁸ Dahrendorf, Ralf: *Life Chances. Approaches to Social Theory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1979. Vö. Balog Iván: Mi köze Dahrendorfnek az ifjúságszociológiához? *Educatio*, 1995. nyár, 370–373. Balog Iván: A világtársadalom közösségeinek szabadsága. *Magyar Tudomány*, 2008/1. 22–25.

művében a szabad, nyílt társadalom híveként felveti a problémát: a popperi értelemben vett nyílt társadalomban csak félig van szabadság, mert csak egyféle életesély, az *opciók* (választási lehetőségek) léteznek. Ez a *homo oeconomicus*nak a szabadsága, aki szabadon követheti érdekeit, preferenciáit, és azon belül szabadon manőverezhet, és bármilyen döntést hozhat. A bökkenő azonban az, hogy így nem fog tudni egyáltalán dönteni, mert nem lesz fogódzója arra, hogy milyen alapon, milyen döntést hozzon! Ehhez ugyanis szükségünk van értékrendre, egy koordinátarendszerre is, amelyben rendezni tudjuk preferenciáinkat, amelyek értelmet adnak választásainknak. Azaz: nemcsak opcióinknak kell lenniük, hanem egy másik fajta életesélyre: *ligatúrák*ra (kötésekre) is szükség van. Ezek egyúttal kapcsolathálókat is jelentenek, ami a hovatarozás lehetőségét is megadja számunkra. Nemcsak *Gesellschaft* – magánérdekeiket követő egyének társulása –, hanem *Gemeinschaft*,⁹ érzelmi kötelékek által összetartott közösség is kell tehát a szabadsághoz, amely abban is állhat, hogy tartozunk valahová, hiszünk valamiben, és el vagyunk kötelezve bizonyos értékek, illetve egy kisebb, konkrét embercsoport mellett, amelyben otthon érezzük magunkat. A biztonság nélküli szabadság egyébként is kiszolgáltatottság, azaz éppen a szabadság ellentéte. Az opciók nélküli ligatúrák természetesen ketrecbe zárják az egyént, de a közösséghez tartozás még nem tesz szükségképpen csordalénnyé. Bibó intelmét adaptálva: a szabadság ügye és a közösség ügye (Bibó közösségen itt nemzeti közösséget ért) nem játszható ki egymás ellen.¹⁰ Indokolatlan a *gemeinschaftlich* szerveződések, így a nemzetet is csak a bundás indulatok, a törzsiség melegágyaként látni.

Az antinacionalizmus nem veszi eléggé figyelembe az emberi természet korlátait. Így pl. megfélekedezik arról, hogy jelenleg Földünkön egynél több közösség él, azaz nemcsak egyetlen csoport, az emberiség lakja, hanem annál kisebb közösségek is, partikuláris csoporttudattal, külön identitással. Ha pedig így van, akkor ezek a közösségek maguk igyekeznek meghúzni határaikat. Egyetlen közösség sem képes arra, hogy mindenkit befogadjon, hogy csak Mi-

---

<http://www.matud.iif.hu/08jan/05.html>

⁹ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. 2. jav. kiad. Budapest: Gondolat, 2004.

¹⁰ Bibó István: *Válogatott tanulmányok I-III*. Magvető, Budapest, 1986. I. köt. 468. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/60.html#70>

fogalma legyen, de senkit se rekesszen ki külcsoport tagjaként, hogy ne létezzen számára barát és ellenség, csak felebarát.¹¹ Ebből következően a saját és az idegen csoport közötti megkülönböztetés is elkerülhetetlen.

Ez érvényes a bináris oppozíciókra is, amelyekben mindig egy pozitív és egy negatív, „diszkriminált” fogalom áll szemben egymással. Ha azonban az ilyen dichotómiákat elutasítjuk, máris mi magunk kreáltunk egy olyan, újabb polarizációt, amelyben mi „természetesen” a helyes álláspontot foglaljuk el, az aszimmetrikus ellenfogalmak¹² büvkörében maradók (most már ők a „barbárok”!) pedig tévelyegnek. De más korlátainktól se szabadulhatunk meg egykönnyen. Hiába mutatunk rá a nemzet kitalált, a hatalmon levők által szándékosan és mesterségesen kreált mivoltára¹³ – ugyanígy konstrukció Európa vagy az emberiség is.

Ami az antinacionalizmus történetét illeti, vannak tényezők, amelyek szinte evidensen kedveznek ennek az irányzatnak. A globalizáció folyamata természetszerűen opponálja a nemzeti szűkkeblőséget és elzárkózást. Szupranacionális szervezetként az Európai Unió alapeszméjéből következik, hogy szemben áll a nemzetállami kizárólagossággal, az unióba tömörült országok belépésükkel önként korlátozták szuverenitásukat. Kevesbé nyilvánvalóak, ezért a továbbiakban részletesebb elemzést igényelnek azok a hatások, amelyek a magyar történelemben gyökereznek.

Nézzük előbb itt is azokat az általánosabb összefüggéseket, amelyek egy antinacionalista érvelés alapjait szolgálhatják: Magyarország évszázadokig nem volt független, és a szuverenitás hiányából gyakran előnyei is származtak. A Habsburgok segítettek megszabadulni az ország elnéptelenedésével fenyegető török uralomtól, a dualizmus fél évszázada alatt pedig az ország olyan gazdasági és civilizációs fejlődésen ment keresztül, amely a magyar történelemben párját ritkítja. Ennek a fellendülésnek pedig éppen az

---

¹¹ Balog Iván: *Kovács Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás, Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.* Budapesti Könyvszemle, 25. évfolyam 4. szám, 2013 tél. 362–364.

¹² Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Budapest: Jószyöveg Műhely, 1997.

¹³ E felfogásra példa: Hobsbawm, Eric John: *A nacionalizmus kétszáz éve.* Budapest: Maccenas, 1997.

adott ösztönzést, hogy országunk nem volt független, és ezért bekapcsolódhatott az Osztrák-Magyar Monarchia piacába. Mind a mai napig számos híve van annak a felfogásnak, amely szerint hazánk esetében kár erőltetni az önállóságot, a Kleinstaaterreit, mert az csak az elmaradottságot konzerválja, és teret enged a nacionalizmusnak, az antiszemitizmusnak.¹⁴

Közelebbi összefüggésekre deríthetünk fényt, ha a közelmúlt történelmét vizsgáljuk. Mindebből először is az a felismerés adódik, hogy az antinacionalizmus főleg azokban az országokban terjedt el, amelyekben a nemzeti legitimitás valamely oknál fogva törést szenvedett, és a nemzetépítés folyamata megakadt,¹⁵ vagy a nemzeti szuverenitást szupranacionális birodalmak korlátozták. Ilyenek voltak a Szovjetunió a második világháború előtt, a kommunista országok a sztálinizmus alatt, Németország mindkét fele (!) a német egyesítésig és Jugoszlávia. Speciális esetet képeznek a Varsói Szerződés tagállamai a posztstálinista időszakban, amikor nemzeti függetlenségüknek a szovjet dominancia miatti csorbulását nacionalista propagandával igyekeztek ellensúlyozni. Ez alól két ország képezett fontos kivételt: az egyik az NDK, a másik pedig Magyarország.¹⁶

Annak, hogy hazánkban miért nem alakult ki az államszocializmus időszakában nemzeti kommunizmus, szintén történelmi okai vannak.¹⁷ Elsőként egy olyan tényezőt kell megemlítenünk, amelyről manapság gyakran megfeledkeznek, mert a kommunista propaganda annyira visszaélt vele. Ez pedig Magyarország „utolsó csatlós” státusza, valamint ezzel összefüggésben az, hogy hazánkban – Németországhoz hasonlóan – nem alakult ki szervezett antifasiszta ellenállás. A hangsúly nem az ellenállás mértékén, hanem a szervezettségen van,

---

¹⁴ E felfogással vitatkozik Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 2001.

¹⁵ Minkenberg, Michael: *The Radical Right in Eastern Europe Democracy under Siege?* New York: Palgrave MacMillan, 2017.

¹⁶ Vö.: Mevius, Martin: *A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése*. Regio 2010/2.

¹⁷ Itt annyiban pontosítanunk kell, hogy két alkalommal mégis volt: 1956-ban, amikor a Nagy Imre-csoport képviselte ezt az irányzatot, valamint 1989-ben, amikor Pozsgay Imre fémjelozte. Különös és egyben szimptomatikus, hogy mindkét kísérlet a kommunista rendszer bukásával párhuzamosan történt.

vagyis azon, hogy nem jött létre antifasiszta ellenkormány, amely szimbolikusan a nemzeti érdek képviselőjét a faszizmusellenességgel kapcsolja össze, kommunisták is helyet kapnak benne, és fegyverrel harcol a nácik ellen. Az utóbbinak később az adta meg a jelentőségét, hogy erre hivatkozva, sőt, akár ezzel demagóg módon visszaélve lehetett a nemzeti – és mint később látni fogjuk: gyakran antiszemita – kommunista irányzatot szembeállítani az antinacionalista szárnyal az államszocializmus idején.

Az 1956-os forradalom leverése és a Kádár-rendszer antinacionalizmusa között nyilvánvaló összefüggés van. A kádári konszolidáció alapvetése volt, hogy 1956-ban horthysta, nyilas ellenforradalom volt, amelynek természetes velejárója volt a nacionalizmus, a szovjetellenesség és az antiszemitizmus is. Ezért az MSZMP mindvégig tartotta magát ahhoz az irányvonalhoz, amely jöttányit sem enged a nacionalizmusnak, mert ez a rendszer bukásához vezethet.

Az antinacionalizmus működőképes része maradt a kádári kompromisszumnak, mert a hiányzó nemzeti legitimáció helyére olyan pótszert sikerült találni, amelynek egy hiánygazdaságban nagy jelentősége van: a fogyasztást. Ez ugyanakkor alapul szolgált egy, a mindennapokban érvényesülő, latens ideológiának, az „életforma-nacionalizmusnak”¹⁸. Ennek lényege, hogy adottnak veszi a reálszocializmus megváltoztathatatlanságát, és ezért a hazai életszínvonalat csakis a többi, ellátási gondokkal küzdő kommunista országéval veti össze. Az összevetés végeredménye: mi, magyarok – úgymond – „tudunk élni”, nekünk vannak a legjobb ételeink, italaink, mi tudunk öltözködni, mulatni – a románokhoz vagy a szovjetekhez képest! A magyar életformának így részévé váltak a kádári koraszülött jóléti állam által biztosított, alacsony színvonalú, de mindenki számára elérhető szolgáltatások – ideértve a teljes foglalkoztatottságot is –, a második gazdaságban elérhető jövedelemkiegészítés, és az a tudat, hogy ezzel a magyarok a keleti tömbben előnyösebb helyzetbe kerülhettek, mint azok a szomszéd népek, akikkel szemben a magyarság a 20. században többször is vesztesnek bizonyult. A hivatalos antinacionalizmus sikere a latens életforma-nacionalizmus nélkül elképzelhetetlen lett volna. A kettő azért is fért meg olyan jól

---

¹⁸ Lengyel László: *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*. Budapest: Helikon, 1996.

egymás mellett, mert együttélésük ambivalenciáját az emberek nagyon jól elviselték. Az államszocializmus idején ugyanis a mindennapi életben létrejött egy ún. ambivalens diskurzus,¹⁹ amely nélkülözötte a koherenciát, de éppen ezáltal biztosított manőverezési lehetőséget az egyén számára ahhoz, hogy az életvilágban sikerrel küzdjön meg problémáival, és ezáltal önbecsülést, mások körében pedig presztízst szerezzen.

Az antinacionalizmussal kapcsolatban döntő, hogy sikerül-e közmeggyőződéssé válnia, és ha igen, akkor az összekapcsolódik-e egy demokratikus konszenzussal. E tekintetben alapvetően más az 1989 előtti nyugatnémet és a magyar tapasztalat. Az NSZK-ban a nemzeti függetlenség hiányát nemcsak a magas színvonalú fogyasztás,²⁰ hanem a parlamenti demokrácia egyre fokozódó elfogadása is ellentételezte – egy olyan országban, ahol nem voltak demokratikus hagyományok, illetve ami volt, az a weimari demokrácia kudarca miatt nem volt sikeres. Ehhez természetesen hozzájárult a hidegháború és a rivális NDK ellenpéldája is,²¹ s ez megkönnyítette az USA-ból származó importtermékek tekintett demokratikus berendezkedés meggyökeresedését, az amerikai katonai megszállásba történő belenyugvást. Ennek nyomán a nyugatnémetek körében kialakult a közmeggyőződés, hogy a nacionalizmus, az antiszemitizmus ugyanúgy végromlásba döntheti az országot, ahogy Hitler idején tette.

Ehhez hozzájárult egy további, nagyon fontos tényező, ami ma már – csaknem a három évtizeddel a kelet-európai rendszerváltások után – bizonyos fokig feledésbe merült, pedig máig ható jelentőséggel bír. A kommunista rendszerek többségében egyre erősödött és mindinkább hivatalos irányzattá vált a nacionalizmus²² és – az

---

¹⁹ Lőrincz D. József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print, 2004.

²⁰ Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantis, 1989.

²¹ Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest: Helikon, 2001.

²² Erről I. Eisler, Jerzy: *Myths and Stereotypes in Poland under the Communist Rule*. *Acta Poloniae Historica* 91, 2005. 153–183., Gripp, Richard C.: *Eastern Europe's Ten Years of National Communism: 1948-1958. The Western Political Quarterly*, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1960), 934–949. DOI: 10.2307/443739, Shcherbak, Andrey: *Nationalism in the USSR: a historical and comparative perspective. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 43, 2015 – Issue

anticionizmus mezébe öltöztetett – antiszemitizmus.²³ Ez jelentős változást, csaknem száznyolcvan fokos fordulatot jelentett a kommunista mozgalom és az államszocializmus kezdeti időszakához képest, amelynek internacionalizmusa kizárta a pártban jelentős szerepet játszó zsidó származású káderek diszkriminálását. Ami az anticionizmus képében jelentkező zsidóellenességet illeti,²⁴ alapvetően a közel-keleti helyzet miatt alakult ki, amely szintén gyökeresen átalakult a negyvenes évek vége óta. Izrael állam megalakulásakor az ország még a „béketábor” szövetségének számított. Az ötvenes években aztán a világpolitikai konstelláció a térségben megfordult. Az arab országokban szovjetbarát rezsimek jöttek létre. Az olajért, mint stratégiai nyersanyagért folyó küzdelemben ellenfelük, Izrael így a Nyugat szövetségesevé vált, amely a Góliáttal küzdő Dávidként öröködi a nyugati életforma felett. Az európai történelemben talán először kezdték a zsidó nép kollektív, állami reprezentánsát: Izraelt és vele magát a zsidóságot is többé már nem legalábbis gyanús idegenként, hanem a Mi-csoport tagjaként szemlélni, ami a nyugati társadalmakban felgyorsuló iparosodással,

---

6. 866–885. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1072811>, Tismaneanu, Vladimir: *Understanding National Communism: Romanian Communism in a Historical-Comparative Perspective*.

<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/OP%2025.pdf>, (letöltve 2019. február 6-án), Van Ree, Erik: The concept of 'National Bolshevism': An interpretative essay. *Journal of Political Ideologies*. Volume 6, 2001. Issue 3. 289–307. <https://doi.org/10.1080/13569310120083017>. (letöltve 2019. február 6-án).

²³ L. Krajewski, Stanislaw: *Jews, Communism, and the Jewish Communists*. In: *Jewish Studies at the Central European University I. Yearbook (Public lectures 1996-1999)*, ed. by Andras Kovacs, co-editor Eszter Andor, Budapest: CEU 2000, 119-133., Goldhagen, Erich: *Communism and Anti-Semitism*. In: Fein, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 380-392., Gordon, Joseph: *Foreign Countries: Eastern Europe*. *American Jewish Yearbook. Vol 55 (1954)*. http://ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1954_10_EastEurope.pdf;

Nudelman, R.: *Contemporary Soviet Anti-Semitism: Forms and Content*. In: Fein, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 392 – 412., Stola, Dariusz: *Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–1968*. *Journal of Israeli History*, Volume 25, 2006. 175–201. <https://doi.org/10.1080/13531040500503021>.

²⁴ Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum, 2000.

urbanizációval együtt nagymértékben hozzájárult az európai kultúra egyik legrégebbi és talán legszégyenletesebb tradíciója, a zsidóellenesség csökkenéséhez. Mindez kihúzta a talajt a modern politikai antiszemitizmus egyik legismertebb toposza, a „kommunista zsidó” alól is, sőt, éppen ez volt az, ami lehetővé tette az antifaszizmus összekapcsolását a kommunista diktatúrák elutasításával. Ettől kezdve a zsidó refuznyikokat üldöző, a Hitlert csodáló arab zsarnokokat állig felfegyverző Szovjetunió vált a nyugati közvélemény szemében a világ első számú antiszemita hatalmává. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az antiszemitizmus minden formájának elvetése, a vele szembeni zéró tolerancia a nyugati világban a demokrácia fokmérőjévé vált.²⁵

Ezzel szemben a kádári Magyarországon az antinacionalizmus nem a demokrácia iránti elkötelezettség, hanem a kádári konszolidáció terméke volt: azé a felismerése, hogy a nemzeti függetlenség kivívása kilátástalan, mert az 1956-os forradalom bukásához hasonló katasztrófához és sztálinista restaurációhoz vezethet, ami veszélyeztetné a terror enyhülése és a fogyasztás terén elért eredményeket. E belátáshoz az is hozzátartozott, hogy az anticionizmusnak/antiszemitizmusnak sem szabad tért engedni, mert az ugyanolyan következményekkel lehet terhes, mint a nacionalista kártya kijátszása. A zsidóellenességtől való következetes tartózkodás ugyanakkor – a jellegzetesen kádári középutasság, a „kétfrontos harc” jegyében – azzal járt együtt, hogy a zsidó származású kádereknek a vezető állásokban való felülreprezentáltságát is akadályozni próbálták. Ebben is kifejeződött a kádári berendezkedés egyik alapelve: semmiféleképpen nem szabad visszatérni az ötvenes évek gyakorlatához, mert ez is az ötvenhatos forradalomhoz hasonló összeomlást eredményezhet. Ez a „se zsidók, se antiszemíták”²⁶ politika alapja tehát egyrészt a sztálinista diktatúra visszatérésétől, másrészt az újabb forradalomtól és nemzeti szabadságharcától való félelem, és nem valamiféle következetes demokratikus, emberjogi, antirasszista álláspont volt. Érdekes és egyben szimptomatikus, hogy a zsidó származásúak körében csak az ellenzékiek közt találunk példát a zsidó identitás nyílt vállalására és egyúttal a magyarsággal való,

---

²⁵ Kovács András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemíták a háború utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2008.

²⁶ Kovács, 2008. 124.

antinacionalizmustól mentes azonosulásra, amely összekapcsolódott a politikai demokrácia – ez esetben: a demokratikus szocializmus – igenlésével, sőt, a népiekkel való együttműködés gondolatával.²⁷ Ez demokratikus nacionalista alternatívát kínált volna az antinacionalizmussal szemben. Figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy ez együtt járt a Rákosi-rendszerben vállalt szerepért való, az önantiszemitizmus határát súroló felelősségvállalással, amit az magyarázhat, hogy a Nagy Imre-csoport zsidó származású „nagyimrései” a kivégzett miniszterelnök kultuszától vezérelve azonosultak a Nagy Imre névvel fémjelzett 1953 júniusi kormányprogramnak a pártvezetésben „túl kevés magyarról” szóló, a szovjet vezetés antiszemita tagjai által ihletett kitételeivel is.²⁸

Az antinacionalizmus és a hozzá való viszony különösen a rendszerváltás során lépett elő politikaformáló erővé. Ez először a négyigényes népszavazás előtt volt jellemző. A népszavazás négy kérdése közül a legfontosabb azt volt hivatott eldönteni, hogy hazánkban erős köztársasági elnök lesz-e, és hogy még az országgyűlési választások előtt választják-e meg, valójában azonban az volt az igazi tétje, hogy a legnépszerűbb – egyben nemzeti kommunista múltú – magyar politikus, Pozsgay Imre lesz-e a köztársasági elnök. Ennek azért volt döntő jelentősége, mert Pozsgay a demokratikus szocializmus híve volt, és ezért nem helyeselte a teljes rendszerváltást. Esetleges győzelme esetén Magyarországon megmaradhatott volna a hibrid rendszer, ami 1988 és 1990 között volt,²⁹ más szempontból azonban jelentős változást hozott volna. Pozsgay a nyolcvanas években egy antinacionalista rendszerben a nemzeti kommunista irányvonalat képviselte, és ennek megfelelően a népi-urbánus ellentétben két latens párt közül a népieket, majd 1987-től, a többpártrendszer kialakulása során pedig a népi mozgalomra támaszkodó, nacionalista és népszerű MDF-et támogatta. Ennek láttán

---

²⁷ Réz Pál és tsai: *Bibó-émlékkönyv*. Budapest: Századvég, 1991. I. köt. 219-248.

²⁸ Az MDP KV 1953. júniusi határozata. 1953. június 28.

<http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/kvhats.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21.) Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. 1953. június 13-16.

<http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/moskva1s.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

²⁹ Kis János: 1989: A víg esztendő. <http://beszelo.c3.hu/99/10/051989.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

számos urbánus médiaértelmiségi, akik korábban reformkommunistaként az MSZMP hívei voltak, a négyigenes népszavazás kiírása után az MDF riválisa, a liberális SZDSZ mellé szegődtek. E médiatámogatásnak köszönhetően – amely lökést adott a médiaháború kirobbanásához – az addig csekély befolyással bíró szabaddemokraták jelentősen megerősödtek. Mindez jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a népszavazás végül – ha igen csekély különbséggel is – az „igen” diadalát hozta. Úgy tűnt tehát: megszületett a rendszerváltás után az antinacionalizmus első komoly sikere – amelyhez az is kellett, hogy a berlini fal leomlása után az MDF a szavazástól való távolmaradásra szólította fel a híveit, mert ekkor már nem kívánt az MSZMP utódpartja szövetségesének, Pozsgay támogatójának tűnni. Végeredményben a négyigenes népszavazás eredménye tette fel a pontot az i-re a politikai rendszerváltást illetően, amely a „nem” győzelme esetén nem lett volna teljes.

Éppen emiatt azonban hamarosan kitört a médiaháború, amelynek – médiatörvény és kereskedelmi tévék hiányában – nagy jelentősége lett a politikai csatározásokban. Az 1990-es parlamenti választásokat a nacionalista MDF nyerte, amelynek egyik legerősebb politikusa, a párton belül komoly befolyással rendelkező Csurka István korábbi antiszemita, szélsőjobboldali megnyilvánulásait 1992 nyarán újabb, a korábnál súlyosabb kirohanással tetézte.³⁰ A hírhedt Csurka-dolgozat nyomán azok a médiaértelmiségiek, akiket Csurka antiszemizmusa létében fenyegethetett, úgy érezhették: a kormánypárt szélsőjobboldali fordulatra készül, hazánkban fasiszta hatalomátvétel fenyeget, ezért antinacionalista, egyben antifasiszta népfrontot kell létrehozni, amelyben szövetséget kell kínálni a rendszerváltásban jelentős szerepet játszó korábbi reformkommunistáknak is, egyúttal szakítva azzal a gyakorlattal, amely szembeállította velük a liberálisokat. Ennek nyomán zászlót bontott a nacionalizmusellenes tömegmozgalom: a Demokratikus Charta.

A Charta rövid idő alatt hatalmas sikert aratott. Akik fontosnak érezték a demokrácia megvédését a rasszizmustól, a médianak a kormány általi, hatalmi szóval történő elfoglalásától, országszerte csatlakoztak a mozgalomhoz. A Charta ügyvivői között

---

³⁰ Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20.

megtalálhattuk a Kádár-rendszer ellenzéki és féellenzéki értelmiségi elitjének legtekintélyesebb személyiségeit, akik ezúttal bátran felvállalták a nyílt politizálást is.³¹ A DC rendezvényein a rock-koncertekhez hasonló, happeningszerű hangulat uralkodott, amely egységre forrasztotta a vezetőket és követőiket egyaránt. A sodró erejű tömegmozgalom vonzereje kihatott a pártpolitikára is. Hamarosan megkezdődött egyfajta lassú olvadás az SZDSZ és az MSZP között, amely nélkül nem lett volna lehetséges a két politikai erő között az MSZP elsöprő győzelmét követően 1994-ben létrejött koalíció.³²

A választásokat megelőzően a baloldal ismétlődően amellel érvelt, hogy – bár Csurkákék végül elvesztették az MDF-en belüli hatalmi harcot, kizárták őket a pártból, és ezt követően hozták létre a szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártját – a kormánypárt a médiaháborúban továbbra is összejátszik a szélsőjobbal. Az elsöprő választási siker következtében az a látszat keletkezett, hogy a parlamenti voksoláson való eredményes szerepléshez dokumentálni kell: a jobboldal nem határolja el magát ugyanúgy a neofasizmustól, ahogyan az a nyugati demokráciákban szokás, ez pedig az ország nemzetközi elszigetelődéséhez vezet. A feltevés az volt, hogy a magyar választópolgárok többsége a későkádárizmus során a második gazdaságban annyira elköteleződött a nyugatosodás iránt, hogy fogékony lesz erre az argumentációra, és elutasítja a modernizációt, a polgárosodás megakadásával fenyegető „nacionalista légvárépítést”, „antiszemita népbuhtitást”. A félrevezető tanulság rögzülését éppen a diadal földcsuszamlásszerű ereje segítette elő. A Charta sokak számára felejthetetlen, az *Ilyenek voltunk* című amerikai filmhez hasonló élményt okozott, stratégiája pedig a „járt utat a járatlanért el ne hagyj” elve alapján még évtizedek múlva is követendő példának számított a baloldalon. Az 1994-ben nyertes pártok „a győztes csapaton ne változtass!” elvét követve a későbbi választásokon is azt az antinacionalista üzenetet kommunikálták, hogy aki a jobboldalt választja, az a szélsőjobbot is megkapja.

---

³¹ Körösnéyi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris, 2000.

³² Természetesen ez csak szükséges, de nem elégséges feltétel volt – e sikernek más, fontos összetevői is voltak, amelyek részletesebb elemzésére itt nincs mód.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a nagyarányú győzelemben komoly része volt a nacionalizmus-ellenességnek. Az antinacionalista politika sikerét már 1989 előtt sem a demokratikus közmegegyezés, hanem a kádárizmus sajátossága: a terror és a nyomor hiánya, a kommunista diktatúra következetesen antisztálinista változata biztosította. A választók 1994-ben sem a nacionalizmust utasították el, hanem az életkörülmények drasztikus romlását: azt remélték, hogy a szocialista párt visszahozza számukra azokat a jóléti juttatásokat, amelyeket az előző rendszer biztosított. A párt antinacionalista propagandáját is a redisztributív javak hitelesítették, a Bokros-csomag, majd a 2008-tól kezdődő megszorító intézkedések pedig hiteltelenítették. Ebből is látható, hogy az antinacionalizmus versus nacionalizmus ellentét nem a választókat osztja meg elsősorban. Úgy is mondhatjuk, hogy nem a politika keresleti, hanem a kínálati oldalán jelenik meg tényezőként a magyar politikai életben. Azt határozza meg, hogy melyik párt mely más pártokkal hajlandó koalícióra lépni, azaz törésvonalképző szerepe van. A törésvonal egyik oldalán 1990 óta az antinacionalista, a másikon pedig a nacionalista pártok találhatók.

A törésvonal kialakulásában döntő jelentőségre tett szert a határon túli magyarsághoz való viszony. Amikor Antall József kijelentette: lélekből 15 millió magyar miniszterelnökének érzi magát, szimbolikusan elhatárolódott az antinacionalizmustól. Az utóbbi szerint csak 10 millióan tartoznak a magyarsághoz, minden egyéb álláspont lopakodó vagy nyílt irredentizmus, amely a Horthy-rendszert hozhatja vissza – azt az időszakot, amikor Magyarország úgy kapta vissza a Trianonban elcsatolt területei egy részét, hogy mindezt a fasiszta hatalmakkal való szövetségnek köszönhette, és sorra vezette be a zsidótörvényeket. Nyilvánvaló, hogy e félelmek háttérben a magyar történelem legsúlyosabb traumái állnak. Az már kevésbé magától értetődő, de éppen ezért komoly figyelmet érdemel, hogy a nacionalizmust is elszenvedett és fel nem dolgozott sérelmek táplálják, és pedig főleg nem csak Trianon miatt. A valódi ok az, hogy a nacionalista Horthy-rendszerben elkövetett bűnökért való felelősségre vonás 1945 és 1989 között sok esetben a jogállamiság sérelmével történt, ami pedig nem volt alkalmas a felelősségvállalás és a múltfeldolgozás szellemének felidézésére.³³

---

³³ Bibó, 1986. II. köt. 13–81., 754–799.

Az antinacionalizmus utolsó komoly sikere a 2004-es kettős népszavazás volt. A népszavazás a határon túli magyaroknak adandó magyar állampolgárságról szólt, de volt másik tétje is: a magyarországi választásokon adandó szavazati jog, amely jelentősen megnövelte volna a jobboldali párt esélyeit az országgyűlési választásokon, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az erdélyi, vajdasági, felvidéki, kárpátaljai magyarok a 15 milliós nemzetben gondolkodó politikai erőre adják a voksukat. A baloldali kormány heves propagandát fejtett ki ez ellen. Ennek előzménye az volt, hogy a 2002-es választások előtt a baloldal felvetette annak veszélyét, hogy jobboldali győzelem esetén 23 millió román jönne Magyarországra, hogy elvegye a magyarok munkáját.³⁴ A referendumon képviselt baloldali álláspont felháborodást keltett a jobboldalon, de mindenekelőtt a határon túli magyarok körében. Már korábban is előfordult, hogy nemzetietlenséggel vádolták a szocialistákat és a szabaddemokratákat, de ettől kezdve ez hallatlanul felerősödött. Az antinacionalisták és a nacionalisták között létrejött paritáson alapuló pátthelyzet azonban még két évig megmaradt.

A nemzeti kérdésben kialakult hideg polgárháború 2006-ban dőlt el. Az őszi beszéd után a szociálliberális, antinacionalista narratíva hihető elemei is diszkreditálódtak, ami – az akció-reakció effektus alapján – a jobboldali, nacionalista elbeszélés legképtelenebb mozzanatainak is a hitelesség látszatát kölcsönözte, és ez mindmáig megmaradt. A 2010-es „fülkeforradalom” nyomán a globalizációpárti, antinacionalista ideológia hívei nagymértékben tért vesztek hazánkban, és a 2008-as világgazdasági válság révén ez egy nemzetközi trendbe ágyazódott be. Világszerte előretört az újnacionalizmus, és ezzel párhuzamosan a szélsőjobboldali pártok is megerősödtek. Mindennek további lökést adott a menekültválság kitörése, amelynek következtében három és fél éve az antinacionalizmus erős visszaszorulásának, egyúttal az antidemokratikus nacionalizmus nagymérvű térnyerésének lehetünk szemtanúi minálunk és határainkon kívül egyaránt.

---

³⁴ Éber Márk szerkesztő beszélgetése Meleg Attilával: A migrációról szociológus szemmel. https://www.youtube.com/watch?time_continue=6&v=ZIUUV5qnN1vw. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

Felhasznált irodalom

- Ablonczy Balázs – Bárdi Nándor: Határon túli magyarok: mérleg, esély, jövő. In: Bitskey Botond(szerk.) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006-2008.* Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 9–33.
- Az MDP KV 1953. júniusi határozata. 1953. június 28. <http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/kv hats.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21-én.)
- Balog Iván: A világtársadalom közösségeinek szabadsága. *Magyar Tudomány*, 2008/1. 22–25. <http://www.matud.iif.hu/08jan/05.html>
- Balog Iván: *Mi köze Dahrendorfnek az ifjúságszociológiához? Educatio*, 1995 nyár, 370–373.
- Balog Iván: Kovách Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás, Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.* Budapesti Könyvszemle, 25. évfolyam 4. szám, 2013 tél. 362–364.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok I-III.* köt. Magvető, Budapest, 1986. I. köt. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/60.html#70>
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok I-III.* Magvető, Budapest, 1986.
- Csurka István: Néhány gondolat as rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20.
- Dahrendorf, Ralf: *Life Chances. Approaches to Social Theory.* Chicago: The University of Chicago Press, 1979.
- Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum, 2001.

Éber Márk szerkesztő beszélgetése Melegh Attilával: A migrációról szociológus szemmel.

https://www.youtube.com/watch?time_continue=6&v=ZIUV5qnN1vw. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

Eisler, Jerzy: *Myths and Stereotypes in Poland under the Communist Rule*. Acta Poloniae Historica 91, 2005. 153-183.

Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.

Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest: Helikon, 2001.

Goldhagen, Erich: Communism and Anti-Semitism. In: Fein, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 380–392.

Joseph Gordon: *Foreign Countries: Eastern Europe. American Jewish Yearbook. Vol 55 (1954)*.

http://ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1954_10_EastEurope.pdf f. (letöltés ideje 2019. február 6.)

Gripp, Richard C.: Eastern Europe's Ten Years of National Communism: 1948–1958. *The Western Political Quarterly*, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1960), pp. 934-949. DOI: 10.2307/443739

Grzebalska, Weronika – Eszter, Kováts – Andrea, Pető: *Gender as symbolic glue: how 'gender' became an umbrella term for the rejection of the (neo)liberal order*.

<http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. 1953. június 13-16.

<http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/moskva1s.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)

- Johansson, A.: *Nationalism versus Anti-nationalism in Post-Communist Central and Eastern Europe*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.545.2932&rep=rep1&type=pdf>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)
- Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum, 2000.
- Kis János: 1989: A víg esztendő. <http://beszelo.c3.hu/99/10/051989.htm>. (letöltés ideje: 2018. november 21.)
- Koselleck, Reinhart; *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Jószyveg Műhely, 1997.
- Kovács András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2008.
- Kovács András: Bevezetés. Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1999. 9–37.
- Körösényi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris, 2000.
- Krajewski, Stanislaw: *Jews, Communism, and the Jewish Communists*. In: *Jewish Studies at the Central European University I. Yearbook (Public lectures 1996-1999)*, ed. by Andras Kovacs, co-editor Eszter Andor, Budapest: CEU 2000, 119–133.
- Lengyel László: *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*. Budapest: Helikon, 1996.
- Lőrincz D. József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print, 2004.
- Mannheim Károly*. Vál. sajtó alá rend., bev., jegyz. Felkai Gábor. Budapest: Új Mandátum, 1999.
- Mevius, Martin: *A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése*. Regio 2010/2.
- Minkenbergh, Michael: *The Radical Right in Eastern Europe Democracy under Siege?* New York: Palgrave MacMillan, 2017.

Nudelman, R.: Contemporary Soviet Anti-Semitism: Forms and Content. In: Fein, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 392 – 412.

Réz Pál és tsai: *Bibó- emlékkönyv*. Budapest: Századvég, 1991.

Shcherbak, Andrey: Nationalism in the USSR: a historical and comparative perspective. *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 43, 2015 – Issue 6. 866–885.
<https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1072811>

Stola, Dariusz: Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–1968. *Journal of Israeli History*, Volume 25, 2006. 175–201.
<https://doi.org/10.1080/13531040500503021>

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantis, 1989.

Tismaneanu, Vladimir: *Understanding National Communism: Romanian Communism in a Historical-Comparative Perspective*.
<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/OP%2025.pdf>.
(letöltés ideje: 2019. február 6.)

Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. 2. jav. kiad. Budapest: Gondolat, 2004.

Van Ree, Erik: The concept of 'National Bolshevism': An interpretative essay. *Journal of Political Ideologies*, Volume 6, 2001. Issue 3. 289–307.
<https://doi.org/10.1080/13569310120083017>